

УДК 330.322

СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ**Яневич Н.Я., к.е.н.***Національний університет «Львівська політехніка»*

Метою статті є подальший розвиток теоретичних засад соціального інвестування шляхом поглибленого з'ясування його сутності, функцій та механізму. Виокремлено об'єкти та суб'єкти соціального інвестування. Обґрунтовано доцільність трактування соціального інвестування як процесу вкладення матеріальних, нематеріальних та фінансових активів в об'єкти соціальної сфери та окремі соціальні програми та проекти, що будуть компенсовані зростаючим потоком доходів громадян – споживачів послуг цієї сфери у майбутньому та (або) іншим отриманим позитивним соціальним ефектом, а відтак, забезпечать покращення якості життя населення. Виокремлено основні відмінності соціальних інвестицій від інвестицій у сферу матеріального виробництва. Виділено класи соціальних інвестицій за функціональною ознакою шляхом виокремлення інвестицій у розвиток людини як особистості та інвестицій у підтримання життєдіяльності людини. Показано, що механізм соціального інвестування включає процеси: його здійснення, отримання наслідків такого інвестування, які відображаються у діяльності об'єктів соціальної інфраструктури та реалізації соціальних програм і проектів, та досягнення його кінцевих результатів, що відбувається у формі отримання людьми послуг, які надаються об'єктами соціальної інфраструктури, та у вигляді підтримання і зростання людського капіталу.

Ключові слова: соціальне інвестування, функція, механізм, соціальний ефект, соціальний проект, соціальна інфраструктура

UDC 330.322

ESSENCE, FEATURES AND MECHANISM OF SOCIAL INVESTMENT**Yanevych N., PhD in Economics***National University «Lviv Polytechnic»*

The aim of the article is further development of the theoretical foundations of social investment by advanced clarify its nature, function and mechanism. Objects and subjects the of social investment are determined. It has been proven that interpretation of social investment as a process of commitment of material, non-material and financial resources into objects of social sphere, single social programs and projects is appropriate. These projects will be compensated by increasing profit float of citizens –

future service consumers of this sphere and (or) by other positive social effect. Afterwards, it will provide for improvement of living standards of population. Differences between social investments and investment in material production are determined. The class of social investment is isolated by determining the functional characteristics of investment in the development of human beings and investment in the maintenance of human life. It is shown that the mechanism of social investment processes including: its implementation, obtaining effects of such investment is reflected in the activities of social infrastructure and social programs and projects and the achievement of its outcomes, which are done by receiving services provided by the objects of social infrastructure and as the maintenance and growth of human capital.

Keywords: social investment, function, mechanism, social impact, social project, social infrastructure

Актуальність проблеми. Необхідною умовою досягнення належного рівня соціального розвитку є залучення значних обсягів коштів у створення та функціонування об'єктів соціальної інфраструктури. Наявність значної кількості різноманітних суб'єктів та об'єктів соціального інвестування, складність механізму реалізації соціальних інвестицій, важливість прогнозування наслідків їх здійснення та інші чинники обумовлюють багатогранний та багаторівневий характер соціальних інвестицій, який слід враховувати у процесі оцінювання ефективності соціальних інвестицій та при управлінні ними. При цьому слід зважати на специфічні особливості соціальних інвестицій, що обумовлюють виділення їх як окремої економічної категорії.

На теперішній час переважна більшість соціальних інвестицій у функціонування та розвиток об'єктів соціальної інфраструктури регіонів України здійснюється за рахунок бюджетного фінансування. При цьому наявному процесу соціального інвестування характерні відсутність дієвої системи моніторингу витрачання коштів місцевих бюджетів у здійснення такого інвестування, недосконалість існуючих методів встановлення пріоритетності реалізації програм соціального інвестування, відсутність достатньо обґрунтованих та універсальних підходів до визначення обсягів соціальних інвестицій у частині капітальних витрат. Усунення цих недоліків потребує, серед іншого, подальшого розвитку теоретичних засад соціального інвестування, зокрема, шляхом поглибленого з'ясування сутності, функцій та механізму соціального інвестування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі у науковій літературі подається низка методологічних підходів до трактування сутності соціальних інвестицій та опису їх особливостей. Дані підходи залежно від об'єктів та суб'єктів соціального інвестування, які розглядаються тими чи іншими авторами, можуть бути поділеними на декілька груп.

Зокрема, багато науковців в якості головних об'єктів здійснення соціальних інвестицій виокремлюють соціальні програми та проекти, а в якості суб'єктів господарювання – осіб, які ці програми та проекти здійснюють. Так, А.В. Бондаренко та Л.О. Омелянович зазначають, що в українських умовах термін «соціальні інвестиції» може бути застосований до будь-якої довгострокової соціально-значущої діяльності підприємств [1, с. 202]. Необхідно відмітити, що названі автори подають і більш детальне тлумачення соціальних інвестицій, розглядаючи їх як матеріальні, фінансові, технологічні і інші види ресурсів, що спрямовуються в реалізацію і впровадження соціальних програм і проектів, які розробляються з урахуванням інтересів інвестора і місцевих органів влади як представника територіальної громади. Стосовно соціального інвестування, то ці автори розглядають його як спосіб реалізації корпоративної соціальної відповідальності за допомогою цільових програм, які відповідають потребам основних груп зацікавлених осіб – споживачів, персоналу, місцевих громад. Погоджуючись із наведеними характеристиками соціальних інвестицій, слід, однак, відзначити, що їх суб'єктами можуть і повинні виступати не лише підприємства, але й держава та місцеві органи влади.

Більш лаконічне визначення поняття соціальних інвестицій наводить у роботі [2] Р. Краплич, трактуючи їх як вкладення капіталу, що дозволяють забезпечити можливість довготривалого виконання соціальних програм і проектів. При цьому, на думку автора, наслідком соціального інвестування у діяльність неприбуткового сектору є розвиток місцевості, відчуття людьми надійної захищеності своїх інтересів, опіки з боку інституцій та стабільності у покращенні свого добробуту. Однак, трактування сутності соціальних інвестицій як процесу вкладення капіталу призводить до ототожнення змісту соціального інвестування та соціальних інвестицій, які насправді потрібно розглядати як предмет такого інвестування.

Окремі дослідники в якості основного об'єкта соціального інвестування вказують соціальну сферу. Так, М. Хараєва у праці [3] ототожнює соціальні інвестиції з відносинами з приводу вкладення фінансових та інших ресурсів в об'єкти соціальної сфери, включаючи її інфраструктуру, та у саму людину для примноження людського капіталу та отримання доходу або іншого соціального ефекту та задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб. Розгляд соціальної сфери як основного об'єкта соціального інвестування здійснюється також В. Лавровим та Н. Кричевським у роботі [4], де зазначається, що соціальна сфера – це сукупність державних і приватних інститутів, діяльність яких спрямована на підтримку і підвищення соціально прийняттого рівня життя населення шляхом забезпечення їх матеріальних, духовних та соціальних потреб. При цьому у даній роботі подається також і авторське тлумачення сутності соціальних інвестицій, під якими пропонується розуміти вкладення в об'єкти соціальної сфери з метою отримання доходу та підвищення рівня якості життя людей за допомогою задоволення їх матеріальних духовних та соціальних потреб.

Слід відзначити також наукові публікації, у яких при здійсненні тлумачення соціальних інвестицій об'єкт такого інвестування взагалі не наводиться. Зокрема, Шихвердієв А.П. та Серяков А.В. під соціальними інвестиціями розуміють вкладення, корисний ефект від яких поширюється як на суспільство, так і на компанію [5, с. 122]. Проте, такий підхід до тлумачення сутності соціальних інвестицій не дозволяє з'ясувати їх найбільш характерні особливості, які відрізняють ці інвестиції від вкладень у сферу матеріального виробництва.

Необхідно відмітити також, що окремі науковці розглядають в якості об'єкта соціального інвестування людський капітал. Зокрема, такий підхід застосовує у згадуваному вище визначенні поняття соціальних інвестицій М. Хараєва. При цьому стосовно трактування сутності інвестицій у людський капітал, то, заслуговує на увагу визначення, подане В.В. Близнюком у роботі [6], який під інвестиціями у людський капітал розуміє будь-які дії, що підвищують професійну кваліфікацію та продуктивні здібності людини і, тим самим, – продуктивність їх праці. Недоліком даного підходу, як і багатьох інших подібних трактувань поняття «інвестиції», є ототожнення їх з певним процесом, а не предметом інвестиційної діяльності. Разом з тим, можна

погодитися, що основними складовими людського капіталу є кваліфікація та здібності людини.

Загалом, трактування поняття інвестицій у людський капітал повинно перш за все враховувати сутність цього капіталу як об'єкта інвестування. Досить повну його характеристику наводить у роботі [7] О. Грішнова, яка визначає людський капітал як сукупність сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій поведінки індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і впливають завдяки цьому на зростання доходів свого власника і національного доходу.

Деякі науковці пропонують багатоаспектний підхід до тлумачення терміну «людський капітал». Зокрема, Л. Шевчук у праці [8] розглядає людський капітал у декількох аспектах, а саме: 1) як капітальні ресурси суспільства, вкладені у людей; 2) як можливості людини брати участь у виробництві, творити, будувати, створювати цінності; 3) як частину сукупних знань, здібностей і кваліфікації носіїв робочої сили, яка здатна приносити економічний зиск. Однак, слід зауважити, що капітальні ресурси слід вважати не об'єктом, а предметом інвестування, а можливості людини брати участь у виробництві, творити, будувати, створювати цінності являють собою похідні від сукупних знань, здібностей і кваліфікації носіїв робочої сили.

Одним із підходів до розкриття сутності інвестицій в людський капітал, який існує у науковій літературі, є трактування їх змісту через перелік основних напрямів такого інвестування. Зокрема, О.В. Батуєва у праці [9] пропонує віднести до цих напрямів: первинну освіту (дошкільну, початкову, середню, професійно-технічну, вищу); охорону здоров'я в широкому розумінні, включно з усіма витратами, які сприяють продовженню тривалості життя, зміцненню імунітету, фізичної та психічної сили, витривалості людей; освіту дорослих, що включає навчання та підвищення кваліфікації на виробництві, самовдосконалення, додаткову освіту тощо; виховання гуманітарних складових людського капіталу, що включає вміння підтримувати нормальні стосунки, налагоджувати ділові контакти, політичну та соціальну лояльність, відповідальність людини, її корпоративність, моральність, ціннісні орієнтації; посилення мотивації працівників до

підвищення якості своєї праці; міграцію працівників та їхніх сімей з метою поліпшення умов працевлаштування.

Доцільно зауважити, що людський капітал не може розглядатися як первинний (безпосередній) об'єкт соціального інвестування, оскільки у більшості випадків нагромадження цього капіталу потребує вкладення коштів у ті чи інші об'єкти соціальної інфраструктури.

Таким чином, існуючі на теперішній час у літературі підходи до тлумачення сутності соціального інвестування та виділення його найважливіших рис потребують подальшого розвитку на засадах більш детального вивчення закономірностей механізму соціального інвестування.

Метою статті є подальший розвиток теоретичних засад соціального інвестування шляхом поглибленого з'ясування його сутності, функцій та механізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене нами дослідження показало, що доцільно виокремити два основних види об'єктів соціального інвестування, а саме:

1) заклади соціальної інфраструктури, що надають відповідні види соціальних послуг та знаходяться у власності держави, органів місцевого самоврядування та окремих підприємств;

2) соціальні програми та проекти, що реалізуються державою, органами місцевого самоврядування та підприємствами, здійснення яких не потребує наявності спеціальних закладів соціальної інфраструктури і які спрямовані на підтримання та зростання людського капіталу.

При цьому термін «людський капітал», поряд із основним та оборотним капіталом, доцільно розглядати з точки зору його прикладного застосування. З цих позицій людський капітал є сукупністю професійних компетенцій та морально-вольових якостей, які дозволяють їх носіям отримувати певний економічний зиск від їх застосування у практичній (передусім, виробничій) діяльності як безпосередньо (наприклад, у випадку самозайнятості), так і опосередковано шляхом переуступки прав на використання цих компетенцій та якостей працедавцю на умовах трудової угоди або контракту. Очевидно, що при цьому значна частина соціальних інвестицій не буде відноситися до інвестицій у людський капітал. Зокрема, це стосуватиметься тих інвестицій в освіту, охорону здоров'я, культуру, спорт тощо, результати здійснення яких не позначаються на формуванні професійних та моральних якостей працівників, але, наприклад,

покращують їх духовне та фізичне благополуччя, розширюють їх кругозір, роблять особистості цих людей більш гармонійними.

Окрім об'єктів соціального інвестування, слід також виокремити його суб'єкти, до яких доцільно віднести:

1) органи державної влади, що здійснюють соціальне інвестування за рахунок коштів державного бюджету та позабюджетних фондів;

2) органи місцевого самоврядування, які здійснюють соціальне інвестування за рахунок коштів бюджетів територіальних громад;

3) підприємства та інші виробничо-господарські структури (зокрема, їх об'єднання), які здійснюють вкладення коштів у функціонування та розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, що перебувають на їхньому балансі, а також у соціальні програми та проекти, реалізація яких не потребує наявності таких об'єктів;

4) неприбуткові організації;

5) фізичні особи, які придбають платні послуги закладів соціальної інфраструктури (зокрема, послуги з освіти, охорони здоров'я тощо).

При цьому соціальні інвестиції, які здійснюються підприємствами та іншими виробничо-господарськими структурами, доцільно віднести до соціальних інвестицій, які вкладаються у контексті соціальної відповідальності, що є соціальною діяльністю підприємств з метою створення сприятливого іміджу в очах громадянського суспільства та надання соціальних благ працівникам підприємства.

З урахуванням викладеного вище, можна зробити висновок про доцільність трактування соціального інвестування як процесу вкладення матеріальних, нематеріальних та фінансових активів в об'єкти соціальної сфери та окремі соціальні програми та проекти, що будуть компенсовані зростаючим потоком доходів громадян – споживачів послуг цієї сфери у майбутньому та (або) іншим отриманим позитивним соціальним ефектом, а відтак, забезпечать покращення якості життя населення.

Необхідно відзначити, що соціальні інвестиції та інвестиції у сферу матеріального виробництва характеризуються низкою спільних рис, зокрема їм притаманні одні й ті ж предмети інвестування, однак при цьому між цими двома видами інвестицій існує низка відмінностей, основні з яких наведено у табл. 1.

Таблиця 1 - Основні відмінності соціальних інвестицій від інвестицій у сферу матеріального виробництва

Ознаки порівняння	Характеристика інвестицій за обраними ознаками порівняння	
	Інвестиції у сферу матеріального виробництва	Соціальні інвестиції
1. Основні об'єкти інвестування	Основний та оборотний капітал підприємств	Соціальна інфраструктура та окремі соціальні проекти та програми
2. Головна мета інвестування	Отримання прибутку	Покращення якості життя населення
3. Результат інвестування	Отримання доходів від реалізації продукції	Отримання послуг, що надаються об'єктами соціальної інфраструктури; підтримання та зростання людського капіталу
4. Роль показників окупності інвестицій як критеріїв доцільності їх здійснення	Показники окупності виступають одними з головних критеріїв доцільності здійснення інвестицій	Для більшості видів інвестицій їх окупність не оцінюється
5. Головні суб'єкти інвестування	Суб'єкти господарювання	Державні органи влади та органи місцевого самоврядування
6. Витрати, які фінансуються за рахунок здійснення інвестицій	Капітальні інвестиції на придбання або поліпшення активів	Капітальні інвестиції на придбання або поліпшення об'єктів соціальної інфраструктури та на здійснення соціальних програм і проектів, а також поточні витрати на функціонування цих об'єктів та реалізацію відповідних програм та проектів
7. Головний критерій ефективності	Економічна ефективність	Соціальна ефективність
8. Можливість вимірювання результатів інвестування у грошовій формі	Така можливість існує	Для більшості видів інвестицій такої можливості не існує

Примітка: розроблено автором

Наявність значного спектру соціальних потреб та способів їх задоволення об'єктивно зумовлює існування значної кількості видів соціальних інвестицій. Розмаїття цих видів обумовлено, серед іншого, багатофункціональним характером соціального інвестування. У зв'язку з цим, за функціональною ознакою доцільно виділити два класи соціальних інвестицій, а саме:

1. Інвестиції у розвиток людини як особистості. Своєю чергою, ці інвестиції можуть бути умовно поділені за такими напрямками:

- інвестиції у фізичний розвиток людини (зокрема, у фізичне виховання та спорт, у дитячу та юнацьку медицину, в окремі медичні програми, які передбачають якісне покращення певних параметрів здоров'я людей тощо);

- інвестиції у духовний розвиток людини (зокрема, в обов'язкову початкову та середню освіту, у створення та функціонування театрів, музеїв, бібліотек тощо);

- інвестицій у розвиток матеріальних можливостей та зростання кар'єрного потенціалу людини (зокрема, у професійно-технічну та вищу освіту, у реалізацію програм перепідготовки фахівців тощо).

2. Інвестиції у підтримання життєдіяльності людини. Своєю чергою, ці інвестиції можуть бути умовно поділені за таким напрямками:

- інвестиції у підтримання внутрішніх можливостей функціонування людини (зокрема, у медицину, що обслуговує дорослих);

- інвестиції у підтримання зовнішнього середовища існування людини (зокрема, у будівництво житла, в охорону навколишнього природного середовища, у формування необхідних мікрокліматичних умов у помешканнях тощо);

- інвестиції у підтримання можливостей людини пересуватися у зовнішньому середовищі (зокрема, у будівництво та функціонування транспорту та транспортних сполучень тощо);

- інвестиції у забезпечення фізіологічних потреб існування людини (зокрема, у надання побутових послуг);

- інвестиції у забезпечення психологічних потреб людини у відпочинку та розвагах (зокрема, в індустрію відпочинку та розваг).

Слід відзначити, що поділ соціальних інвестицій за головною функцією їх здійснення у контексті забезпечення життєдіяльності людей має як теоретичне, так і прикладне значення. Зокрема, такий поділ надає можливість з'ясувати, які саме витрати потрібно відносити до категорії «соціальні інвестиції». Як відомо, створення та функціонування об'єктів соціально-культурного та побутового призначення окрім капітальних витрат потребує також і значних поточних витрат, пов'язаних з їх утриманням та експлуатацією. Виходячи із загальних позицій економічної науки, поточні витрати не можуть ототожнюватися з інвестиціями. Однак, якщо розглядати інвестиції у розвиток людини, то очевидно, що з точки зору забезпечення формування її особистості та набуття нею професійних навичок поточні витрати, пов'язані із існуванням інститутів, які забезпечують людський розвиток, слід віднести до соціальних інвестицій. Отже, за такого підходу до соціальних інвестицій слід віднести, наприклад, не лише витрати у будівництво шкіл, але й витрати на оплату праці вчителів. З іншого боку, поточні витрати, пов'язані з експлуатацією об'єктів соціально-

культурного та побутового призначення, метою функціонування яких є підтримання життєдіяльності людей, не можуть бути віднесеними до соціальних інвестицій. Наприклад, витрати на будівництво та ремонт систем опалення є інвестиційними і, відповідно, відносяться до соціальних інвестицій, однак витрати на придбання палива для обігріву житлових приміщень соціальними інвестиціями не будуть.

Системний підхід до розгляду сутності соціальних інвестицій дає змогу розглянути процес соціального інвестування як певний механізм, що складається з цілі, суб'єктів, предметів, об'єктів та результатів такого інвестування, а також взаємозв'язків між ними, як це показано на рис. 1.

Рис. 1. Механізм соціального інвестування

Примітка: розроблено автором

Таким чином, механізм соціального інвестування включає процеси: його здійснення (шляхом вкладення суб'єктами соціального інвестування певних предметів в об'єкти цього інвестування), отримання наслідків такого інвестування, які відображаються у діяльності об'єктів соціальної інфраструктури та реалізації соціальних програм і проектів, та досягнення його кінцевих результатів, що відбувається у формі отримання людьми послуг, які надаються

об'єктами соціальної інфраструктури, та у вигляді підтримання і зростання людського капіталу (у тому числі завдяки послугам діяльності закладів соціальної сфери).

Висновки. Узагальнивши проаналізовані результати досліджень вчених у сфері соціального інвестування, можна зробити висновок про доцільність трактування соціальних інвестицій як вкладення матеріальних, нематеріальних та фінансових активів в об'єкти соціальної сфери та окремі соціальні програми та проекти, що будуть компенсовані зростаючим потоком доходів громадян – споживачів послуг цієї сфери у майбутньому та (або) іншим отриманим позитивним соціальним ефектом, а відтак, забезпечать покращення якості життя населення.

Існуючі у сучасній літературі способи групування видів соціальних інвестицій не достатньо чітко виокремлюють їх групи за тими функціями, які вони виконують. У зв'язку з цим, пропонується включити у перелік класифікаційних ознак групування соціальних інвестицій ознаку головної функції, яку вони здійснюють у контексті забезпечення життєдіяльності людей. Згідно цієї ознаки доцільно виділити два класи соціальних інвестицій, а саме: інвестиції у розвиток людини як особистості (своєю чергою, ці інвестиції можуть бути умовно поділені за такими напрямками: інвестиції у фізичний розвиток людини, інвестиції у духовний розвиток людини, інвестицій у розвиток матеріальних можливостей та зростання кар'єрного потенціалу людини) та інвестиції у підтримання життєдіяльності людини (своєю чергою, ці інвестиції можуть бути умовно поділені за таким напрямками: інвестиції у підтримання внутрішніх можливостей функціонування людини, інвестиції у підтримання зовнішнього середовища існування людини, інвестиції у підтримання можливостей людини пересуватися у зовнішньому середовищі, інвестиції у забезпечення фізіологічних потреб існування людини, інвестиції у забезпечення психологічних потреб людини у відпочинку та розвагах).

Проведене дослідження показало, що механізм соціального інвестування включає процеси: його здійснення, отримання наслідків такого інвестування, які відображаються у діяльності об'єктів соціальної інфраструктури та реалізації соціальних програм і проектів, та досягнення його кінцевих результатів, що відбувається у формі отримання людьми послуг, які надаються об'єктами соціальної інфраструктури, та у вигляді підтримання і зростання людського капіталу. Подальші дослідження за темою статті повинні бути спрямовані на удосконалення механізму соціального інвестування, передусім, на регіональному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко А.В. Соціальне інвестування як фактор забезпечення соціально-економічного розвитку / А.В. Бондаренко, Л.О. Омелянович // Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції молодих вчених, аспірантів і студентів. – Випуск 2009. – 5(79). – С. 201-203.
2. Краплич Р. Розвиток локальних ресурсів або вступ до соціального інвестування: Посібник для бізнес-структур та неприбуткових організацій / [О. Молявчик, І. Ващук, С.Пінчук та ін.]; за ред. Л. Марчук. – Рівне: Фондація імені князів-благодійників Острозьких, 2003. – 128 с.
3. Хараева М.С. Основные направления повышения эффективности социальных инвестиций: автореф. дис. на соискание степени кандидата экономических наук: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством»/М.С.Хараева.– М.,2009.–25 с.
4. Лавров В. Что такое социальные инвестиции? / [Электронный ресурс] / В. Лавров, Н. Кричевський // Агентство политических новостей. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article1776.htm>
5. Шихвердиев А.П. Качественный индекс социальных инвестиций как показатель эффективности корпоративной социальной ответственности / А.П. Шихвердиев, А.В. Серяков // Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера: Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета // Сыктывкарский государственный университет. – Электрон. Вестник. – Сыктывкар: СыктГУ, 2008. – №4. – С.121-134.
6. Близнюк В.В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) / В.В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 64 - 78.
7. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Грішнова. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. – 254 с.
8. Шевчук Л.Т. Втрати людського капіталу в Україні: понятійно-категорійний апарат і концептуальні положення / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів: ІРД НАН України, – 2007. – Вип. 3 (65). – С. 9–27.
9. Батуєва О.В. Людський капітал та джерела його формування / О.В. Батуєва // Актуальні проблеми розвитку управлінських систем: досвід, тенденції, перспективи: зб. матеріалів V студ. наук. конф. 22 квітня 2010 р. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр». – 2010. – С. 117-120.